

Josefa Vachka *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny* aneb čím přispěla KSC k české a obecné fonologii

V tomto roce uplyne deset let od smrti jednoho z nejvýznamnějších českých jazykovědců, Josefa Vachka (1. 3. 1909 – 31. 3. 1996). O Josefu Vachkovi bylo řečeno a napsáno mnoho a od povolání nejších, než je autor těchto řádků (srov. například soupis u Hladkého 1997, 40–42; 1998). Možná bych se přizíval na jeho slávu, kdybych zde virtuózně opakoval, co všechno Vachek na poli jazykovědy vykonal, nebo by bylo nepatřičné, kdybych, nepoznav ho osobně, nýbrž jen v okouzujících *Vzpomínkách českého anglisty*, psal o tom, jaký to byl dobrý člověk. Místo toho chci zde Josefa Vachka vzpomenout raději tím, že napíšu o jedné jeho knize.

Pražská škola jazykovědného strukturalismu je, jak se zdá, v povědomí světové lingvistické veřejnosti nejsilněji spjata s fonologickou teorií, byť už v třicátých letech a zejména pak později bylo vykonáno mnoho i v jiných oblastech jazykovědy. To má pravděpodobně jen vnější příčinu. Především vystupovala pražská škola jako více méně pevný celek vlastně jen v době před druhou světovou válkou, kdy byla fonologie jejím „*cri de combat*“ a beze sporu hlavním tématem. Naopak situace po roce 1945 a hlavně pak po roce 1948 byla jiná: jednak byly mezinárodní kontakty podstatně omezeny a pražská škola nebyla tak organizovaná jako dříve, jednak vstoupily po předběžně shrnujícím fonologickém kompendiu Trubeckého (1939) do popředí zájmu pražských lingvistů jiné oblasti jazyka. Se skutečností, že příspěvek pražské školy bývá ztotožňován s fonologií lze sotva mnoho nadělat (každopádně na tomto místě...). Co je však třeba zdůraznit, je to, že pražská fonologie nepředstavuje jednotný a v Trubeckého *Základech fonologie* uzavřený celek.

Pokud jde o jednotnost pražské fonologie, budiž zde jen krátce odkázáno na to, co obšírněji vyličil Oldřich Leška, totiž, že v rámci klasické pražské fonologie existují dvě koncepce fonologického popisu (srov. např. Leška 1993). První z nich, představující určitý hlavní proud, je reprezentovaná jmény N. S. Trubeckého a Romana Jakobsona, druhou reprezentuje Vilém Mathesius. První koncepci lze nazvat paradigmatickou nebo substanční: spočívá ve strukturaci inventáře fonémů podle jejich distinktivních zvukových rysů. Druhé pojetí fonologie můžeme označit jako syntagmatické: zakládá se na strukturaci fonematického inventáře podle role jednotlivých fonémů při výstavbě znaků. Obě tyto koncepce mají své klady a zápory a je třeba je při popisu fonologických systémů kombinovat (srov. k tomu i Vykypělová 2005).

Co se týče dalšího rozvinutí pražské fonologie, je třeba zmínit zejména dvě věci. Tou první je Jakobsonovo poválečné fonologické dílo, které se vyznačuje posílením substančního, na distinktivních rysech založeného charakteru fonologického popisu a které v určitých ohledech už vede mimo pražskou školu (srov. Vachek 1964). Druhou, o něco zajímavější věcí je kniha stojící v názvu tohoto textu: *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny* od Josefa Vachka (1968).

Tato kniha tvoří určitý protipól k Trubeckého *Základům*. Ty představují shrnutí první fáze vývoje pražské fonologické teorie v jejím „paradigmaticko-substanční“ ražení; jsou to skutečně *základy*, principy této podoby fonologické teorie. Vachkova kniha představuje zase vrchol této fonologie: na jednotlivém tématu ukazuje názorně a imponujícím způsobem celou její explikativní sílu. Teoretická inovace, kterou zde Vachek uplatňuje, je v zásadě dvojí. Jednou inovací je skutečnost, že Vachek strukturuje fonologický inventář zásadně podle akustických distinktivních rysů, čímž reflektuje – ovšem naprosto ne nekriticky – Jakobsonův poválečný příspěvek k fonologické teorii. Možná významnější inovací představuje vlastní téma Vachkovy knihy – dynamika jazykového systému. Pojem dynamiky jazykového systému zastřešuje několik témat. V první řadě byl tento pojem v rámci pražské školy formulován jako nástroj k překonání (ale nikoli zrušení!) saussurovské dichotomie mezi synchronií a diachronií, jež byla pocíťována jako příliš přísná či neadekvátní. Tento pojem však lze s úspěchem užít také jako obecný nástroj vysvětlování jazykové variace a napětí v jazykovém systému, a tedy také k překonání pouze deskriptivního způsobu pozorování jazyka (který převážně nacházíme u Trubeckého – v případě základy budujícího díla koneckonců

pochopitelně). Vztaheno na fonologickou rovinu jazyka vyplývá z dynamiky každého fonologického systému možnost sémiologizace fonologických prvků. Fonologické prvky nenesou, jak známo, konkrétní (jednotlivý) význam, mohou však – potenciálně v rámci systému nebo aktuálně v rámci znaku – mít kategoriální význam. Především zde jde o funkce jako signalizace synchronní cizosti, signalizace expresivity nebo signalizace periferního charakteru (poslední lze chápat v jistém smyslu jako společný jmenovatel pro první dvě funkce a první funkci lze pojímat jako speciální aspekt funkce druhé). O jazykové dynamice napsal řadu textů právě Josef Vachek (souhrnně viz Vachek 1983).

Vedle svého významu obecně metodologického a teoretického představuje Vachkova *Dynamika* samozřejmě zásadní příspěvek k synchronnímu a diachronnímu popisu fonologie češtiny. Do této vzpomínkové poznámky by se myslím stěží vešel výčet byť jen nejvýznamnějších či nejzajímavějších poznatků a postřehů z této oblasti (a navíc by potenciální čtenář tak byl ochuzen o část svého požitku z četby). Lépe bude zde zmínit to, co v knize pochopitelně není, totiž že Vachkova kniha zaznamenala také poměrně značný recenzní ohlas. Kromě převážně referenčních pochvalných zpráv (Ludvíková 1969, Šlosar 1968, Pohl 1970, Millet 1970) byla publikována i delší pojednání. H.-W. Wodarz (1970) hodnotil Vachkovu *Dynamiku* jako mimořádně závažný mezník v bádání o fonologii češtiny a navíc jako přinejmenším stejně důležitý příspěvek k fonologické teorii. Georg F. Meier (1973) referoval především o obecně fonologických aspektech knihy. Podrobnější referát o vybraných příkladech dynamiky v českém fonologickém systému podal ve své recenzi V. V. Kolesov (1970), který knihu uvítal také proto, že podle něho přináší mnoho cenného v teorii i materiálu; jako jeden z úkolů pro další bádání se mu jevil skloubení synchronní dynamiky a obecných diachronně-historických principů. I. Revzin (1970) podrobně a pochvalně vyložil obsah Vachkovy monografie (zejména hodnotil kladně samo dynamické pojetí fonologie) a přidal poznámky k řadě otázek (binární hodnocení protikladů ve vokálním systému, korelace měkkosti, poměr *i* a *j*) i zajímavé alternativní výklady (např. ve věci fonologického statusu *ou*). Z hlediska pražsko-strukturalistického resp. domácího pojednali o Vachově knize čtyři autoři. Jiří Krámský (1970) podal podrobný referát o obsahu publikace a přidal i drobné poznámky k některým jednotlivostem (zejm. k otázce předložek). Ivan Lutterer (1970) vysoce hodnotil bohemistický i obecný přínos Vachkovy knihy a na několika příkladech ilustroval explikativní sílu pojmu synchronního dynamismu. Ján Horecký (1972) stručně a celkově pozitivně referoval o obsahu knihy a přidal několik svých kritických poznámek (zejm. k pojmu synchronně cizích slov a kromě toho i k otázce, co je základním prvkem fonologického systému, zda foném nebo distinktivní rys). Snad nejhloběji pojednal o Vachkově knize František Daneš (1969). Knihu vysoce hodnotil: „její vědecký přínos je nemalý“ (s. 157). Upozornil na některé problémy obecné (úskalí nadhodnocení funkčně-finalistického pojetí jazykového popisu; otázka místa fonologie v rámci lingvistického popisu; otázka stylistické variovanosti lexikálního systému a variet češtiny) i konkrétní (status fonémů /g/ a /f/; otázka „vršovické intonace“) a současně naznačil i svá vlastní řešení. Svou recenzi zakončil konstatováním, že práce má význam nejen bohemistický, „nýbrž je po stránce teoreticko-metodologické přínosem pro fonologii a vůbec pro obecnou lingvistiku v měřítku světovém“, s nímž nelze než plně souhlasit. Konečně ještě dodejme, že o své knize Vachek dokonce diskutoval. Karel Horálek (1970) svým poznámkám k Vachkově knize předdeslal, že nejcenější jsou ty práce, které jsou otevřené, na něž je možno navazovat, byť i kriticky, a sám pak přidal řadu svých poznámek k Vachkovu řešení otázky korelací ve fonologickém systému. Vachek (1970) pak na Horálkovy poznámky krátce odpověděl.

Myslím, že je velká škoda, že Vachkově *Dynamice* se nedostalo překladu do světového jazyka (kniha má sice poměrně obsáhlé anglické shrnutí, v posledku to ale sotva stačí). Možná, že by četba této velmi vzrušující knihy odradila alespoň některé lingvisty od tvorby velmi nudných, zofale teoretizujících a explikativně zoufalých fonologických teorií, které se v novější době objevují v překvapivě hojném počtu (pro jejich pěkný přehled srov. Hall 2000). H.-W. Wodarz (1970, 58) svou výše zmiňovanou recenzi skončil slovy: „Darüber hinaus hat er jedoch auch einen mindestens

ebenso hoch einzuschätzenden stimulierenden Beitrag zur Theorie und Methodik der gegenwärtigen Phonologie geleistet, dessen Wirkung sicherlich noch nachhaltiger wäre, wenn eine englische Fassung vorgelegt werden könnte, die gerade im Hinblick auf die vielen interessanten Einzelheiten der Darstellung auch von der sehr zu begrüßenden umfangreichen englischen Zusammenfassung (S. 141–148) nicht ersetzt werden kann.“

Jsem přesvědčen, že jedním z naléhavých úkolů obnoveného Pražského lingvistického kroužku je reedice stěžejních textů pražského strukturalismu, jimž se nedostalo náležité publicity nebo nejsou přístupny světové lingvistické veřejnosti (a není jich bohužel málo!). Vachkova *Dynamika* je jedním z nich. A příští Vachkovo výročí bude obzvláště kulaté: 100. narozeniny v roce 2009.

Zajímavá je Vachkova *Dynamika* také svým osudem. V předmluvě autor říká, že předkládaná kniha je výsledkem mnohaletého studia fonologie současné češtiny a že už v roce 1932 jej Roman Jakobson vyzýval k vypracování soustavného fonologického popisu češtiny: „Přemíra jiných úkolů mi po dlouhá desetiletí nedovolovala, abych se o takové náročné dílo pokusil. (...) Teprve v první polovině šedesátých let, v podnětném ovzduší Ústavu pro jazyk český ČSAV, jsem se mohl vrátit k své staré lásce, fonologii češtiny, a alespoň v této kusé a nedokonalé formě splatit velmi starý dluh“. Tato slova jsou napsána s typicky Vachkovou velkorysou milosrdností, jak ji zná čtenář jeho *Prolegomen k dějinám pražské školy jazykovědné* (Vachek 1999) a už zmíněných *Vzpomínek českého anglisty* (Vachek 1994). Přemíru jiných úkolů přinášelo Vachkovo profesionální působení anglistické, nejdříve na středních školách v Praze a od roku 1945 na brněnské filosofické fakultě. Brněnskou anglistiku musel Vachek z podnětu stranických orgánů v roce 1961 opustit z důvodů přílišné koncentrace věřících tamtéž (srov. Vachek 1994, 118–119). Ironii a smyslu pro černý humor našich nových dějin a pohotovému zásahu strany můžeme tak být vděční, že Josef Vachek byl zbaven svých povinností anglistických a mohl se v první polovině šedesátých let vrátit ke své staré lásce, fonologii češtiny a napsat své mistrovské dílo, *Dynamiku fonologického systému současné spisovné češtiny*...

LITERATURA

- DANEŠ, F. 1969. Vachkova kniha o fonologickém systému současné češtiny. *Slovo a slovesnost* 30, 157–162.
- HALL, T. A. 2000. *Phonologie. Eine Einführung*. Berlin – New York.
- HLADKÝ, J. 1997. Bibliography of Professor Josef Vachek's works. *Brno Studies in English* 23, 15–42. (Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity S 3.) [také ke stažení: http://www.phil.muni.cz/angl/bse/archive/BSE_23_02.pdf]
- HLADKÝ, J. 1998. Addenda and corrigenda to the Bibliography of Professor Josef Vachek in *BSE* 23. *Brno Studies in English* 24, s. 9. (Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity S 4.) [také ke stažení: http://www.phil.muni.cz/angl/bse/archive/BSE_24_02.pdf]
- HORÁLEK, K. 1970. Několik poznámek k fonologii češtiny. Na okraj knihy Josefa Vachka, *Dynamika fonologického systému současné češtiny*. *Jazykovědné aktuality* 7, č. 1–2, s. 5–7.
- HORECKÝ, J. 1972. Recenze Vachka 1968. *Jazykovědný časopis* 23, 201–203.
- KOLESOV, V. V. 1970. Recenze Vachka 1968. *Izvestija Akademii nauk SSSR, serija literatury i jazyka* 29, 354–357.
- KRÁMSKÝ, J. 1970. Two monographs on the dynamism of phonological systems. *Lingua* 25, 178–187.
- LEŠKA, O. 1993. Fonologie v myšlenkové struktuře moderní jazykovědy. *Slovo a slovesnost* 54, 81–87.
- LUDVÍKOVÁ, M. 1969. Recenze Vachka 1968. *Jazykovědné aktuality* 1969, č. 3–4, s. 38.
- LUTTERER, I. 1970. Základní dílo Josefa Vachka o fonologii současné spisovné češtiny. *Naše řeč* 53, 89–94.
- MEIER, G. F. 1973. Recenze Vachka 1968. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 26, 453–456.

- MILLET, Y. 1970 [1971]. Recenze Vachka 1968. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 65, č. 2, s. 123–125.
- POHL, H. D. 1970. Recenze Vachka 1968. *Linguistics* 64, 123–124.
- REVZIN, I. 1970. Recenze Vachka 1968. *Sovetskoje jazykoznanije* 1970, č. 3, 100–103.
- ŠLOSAR, D. 1968. „Pražská škola“ žije. *Host do domu* 15, č. 13, s. 66–67.
- TRUBETZKOY, N. S. 1939. *Grundzüge der Phonologie*. Prag. (Travaux du Cercle linguistique de Prague. 7.)
- VACHEK, J. 1964. Od školy pražské k harvardské. *Slovo a slovesnost* 25, 288–291.
- VACHEK, J. 1968. *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*. Praha. (Studie a práce lingvistické. 8.)
- VACHEK, J. 1970. K poznámkám Karla Horálka k mé „*Dynamice fonologického systému současné spisovné češtiny*“. *Jazykovědné aktuality* 7, č. 3–4, s. 5–6
- VACHEK, J. 1983. Remarks on the Dynamism of the System of Language. In: J. Vachek (ed.): *Praguiana: Some Basic and Less Known Aspects of the Prague Linguistic School*. Amsterdam (Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe. 12.) & Praha, 241–254.
- VACHEK, J. 1994. *Vzpomínky českého anglisty*. Jinočany.
- VACHEK, J. 1999. *Prolegomena k dějinám Pražské školy jazykovědné*. Jinočany.
- VYKYPĚLOVÁ, T. 2005. Ján Horeckýs *Phonologie des Lateinischen*. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity* N 10, 125–130.
- WODARZ, H.-W. 1970. Recenze Vachka 1968. *Phonetica* 22, 55–58.

Bohumil Vykypěl